

ГРАМАТИЧНА ОСВІТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДАНТЕ

Шклярук Ольга Миколаївна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті з'ясовуються історичні передумови формування лінгвістичної концепції Данте. Робиться спроба оцінити середньовічне мовознавство як своєрідний етап у розвитку загальної лінгвістики, осмислити його як цілісне історичне явище, що впливало на лінгвістичні процеси тогочасної Європи. Данте жив на межі двох епох – Середньовіччя та Відродження, що вплинуло на його формування як митця перехідного етапу, що яскраво відбилось у його творчості.

Ключові слова: середньовічне мовознавство, епоха Відродження, лінгвістична концепція Данте.

Глобалізаційні й інтеграційні процеси в сучасному світі вимагають нового висвітлення переломних моментів у суспільному й культурному житті європейської цивілізації, нового погляду на історію проблемних ситуацій світоглядної орієнтації суспільства в періоди, коли з'являлися перші ознаки якісних змін у культурному процесі. Якщо сучасний етап у розвитку лінгвістичної науки характеризується поворотом до розгляду мовних явищ з антропоцентричного погляду [Голубовська 2004, 5], то культурологія все активніше звертається до проблеми ролі національно-культурних спільнот у міжнаціональних відносинах "глобалізаційних процесів" європейської (і світової) історії. Обличчя сучасної цивілізації до останнього часу визначала європейська культура, а її невичерпною скарбницею та невмирущим джерелом була античність, про яку Іван Франко сказав, що, хоча "... з безмірно багатой греко-римської літератури лишилися лише нужденні відломки та шматочки", проте "навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. оновити європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою і що вони й досі не перестали запліднювати нашого духу і творять непохитну основу нашої цивілізації" [Франко 1978, 12].

Одним із поворотних пунктів духовного життя Європи був Ренесанс з його важливим латинським (а потім і греко-латинським та національно-латинським) компонентами. Однак протягом останнього століття відбулися глибокі зрушення і зміни у вивченні й тлумаченні Відродження, які стосуються сутності явища, його хронологічних і географічних меж. Філологічні досягнення модистів, оригінальні й сміливі ідеї яких доволі випереджали граматичну науку свого часу (розмежування в мові трьох компонентів – речі, поняття, слова, увага на загальних способах позначення), лише в XX ст. стали повномасштабним набутком лінгвістики, так само, як і здобутки середньовічної філософії й ширше – культури, що відкрила внутрішній світ людини (особлива роль тут належить, як довів М.М. Бахтін, народній карнавальній культурі, бо карнавали протиставляли аскетичній християнській ідеології інший тип світовідчуття, де панувало веселе, життєствердне начало), порівняно недавно опинилися в центрі уваги історії філософії. Відкриття наукових надбань XII–XIII ст. призвело до т.зв. "бунту медієвістів" та "медієвізації Відродження" (праці Ч.Г. Хескіна, Е. Жильсона, Е.Р. Курціуса), початок якого стали датувати добою Фоми Аквінського, а то – ще й раніше. Проте, як справедливо Ю.А. Левицький та Н.В. Боронникова, у багатьох підручниках з історії мовознавства період середньо-

віччя, що займав десять століть, просто ігнорується, ніби-то його і зовсім не існувало [Левицкий, Боронникова 2005, 3]. Цілковито відсутні будь-які згадки про середньовічне мовознавство у Ф.М. Березіна [Березин 1984, 18], кілька загальних фраз – у А.С. Зеленька [Зеленько 2002, 44-46], І.І. Ковалика та С.П. Самійленка [Ковалик, Самійленко 1985, 34-37], В.І. Кодухова [Кодухов 1974, 12], М.А. Кондрашова [Кондрашов 1979, 20-21], Г.М. Удовиченка [Удовиченко 1980, 15]. Лише наприкінці ХХ-на початку ХХІ ст. історія середньовічного мовознавства стала об'єктом наукових студій, при цьому особливо виділяється серія "Історія лінгвістичних учень" 1980-1991 рр. Про лінгвістику середніх віків стали писати в навчальних підручниках і посібниках [Амирова 1975, 111–176; Бацевич 2008, 96–103; Кочерган 2003, 32; Левицкий, Боронникова 2005, 46–72], побачила світ цінна монографія Б.А. Ольховікова, присвячена середньовічній граматичній теорії [Ольховиков 1985]. Найпомітнішою ж фігурою в літературі й лінгвістиці на грані середньовіччя й Відродження, був великий флорентієць Данте Аліґ'єрі (Dante Alighieri, 1265–1321) – митець перехідного періоду, творець італійської літературної мови, автор блискучих сонетів, присвячених Беатріче, філософських і політичних трактатів і свого вершинного твору – "Божественна комедія" ("*La divina commedia*"). Про Данте як геніального письменника говорилося чимало, однак про його лінгвістичну теорію в Україні існує лише розлога розвідка професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка С.В. Семчинського [Семчинський 1986, 58–63] і ґрунтовні студії доктора філологічних наук, професора М.А. Собуцького [Собуцький 1999, 32]. Дослідження останнього часу показують, що саме із середньовічного граматичного мистецтва Західної Європи народжується сучасна лінгвістична наука.

Актуальність нашого дослідження у тому, що Дантова концепція мови й учення модистів стали останнім часом двома центральними темами в сучасній історіографії середньовічного мовознавства.

Матеріалом дослідження є тексти латинськомовних трактатів і "Бенкету" Данте, "Божественна комедія", залучаються праці пізноантичних і середньовічних учених (тексти граматик Доната і Прісціана, філософські трактати Августина, Боеція, Исидора Севільського, Фоми Аквінського, фрагменти з логіко-граматичних праць модистів, окремі мовознавчі розвідки ХVIII-ХХ ст.) для з'ясування становлення лінгвістичного світогляду Данте. Це становить основну **мету** нашої роботи.

Найголовнішим **завданням** у відповідності до основної мети у даній статті є з'ясування історичних передумов формування лінгвістичної концепції Данте, спроба оцінити середньовічне мовознавство як своєрідний етап у розвитку загальної лінгвістики, осмислити його як цілісне історичне явище, що впливало як на лінгвістичні процеси тогочасної Європи (становлення національних мов, вироблення розуміння територіальної і соціальної диференціації мови, її еволюції), так і на сучасне мовознавство ХХ – початку ХХІ ст. (граматичні вчення модистів, сучасні семіотичні концепції).

Середньовіччю властивий подвійний характер, бо воно ніби розпочинає з початку новий цикл європейського культурного розвитку, значною мірою окремого від античного, і водночас виступає як його безпосереднє продовження. "Залежно від історіософської позиції, Середньовіччя як історичну епоху можна вважати або закономірним продовженням античності (і тоді важко зрозуміти безодню між ними),

або новим витокі історії" [Причепій 2001, 76]. Основні лінгвістичні ідеї давніх греків і римлян доходили до середньовічних ерудитів та вчених через пізньоантичне й арабське посередництво, – зазвичай у спрощеному і схоластичному вигляді, в тісному переплетінні з християнською символікою. "Антична спадщина ніколи не вмирала ні на Заході, ні на Сході, вона продовжувала жити і у візантійській фресці, і в скульптурі Шартра, і в дослідях ранніх римських майстрів дуженто, і в мозаїках Равенни" [Голенище-Кутузов 1967, 53]. "Виявляється, що вся європейська філософія мови, уся лінгвістична традиція від трактату Данте "Про народне красномовство", "Граматики" і "Логіки" Пор-Рояля до праць Декарта і Лейбніца ґрунтується значною мірою на критичному осмисленні ідей середньовічних теологів, а не на вивченні робіт античних філософів" [Левицкий, Боронникова 2005, 47]. Загальновідомо, що все духовне життя Середньовіччя було підпорядковане інтересам церкви, тому аналіз середньовічної філософії мови неможливий без теологічного контексту, що був протягом багатьох століть формою її існування.

Уже один із найславніших богословів і філософів раннього середньовіччя Аврелій Августин, найвідоміший серед "отців церкви", працями якого завершується період становлення й утвердження феодально-християнського світогляду, період так званої патристики, наголошував на необхідності вивчення язичницької літератури і науки. Він, зокрема, на латинському мовному матеріалі виклав погляди стоїків щодо звуконаслідувальної теорії походження мови, вказуючи, що "оскільки існують речі, які не звучать, то для них те саме значення має подібність дотикового впливу: якщо вони діють на відчуття м'яко чи грубо, то м'якість чи грубість букв, що впливає на слух, породила для них ті самі імена. Самі речі діють так само, як і відчуються слова: *mel* "мед" – як солодко діє на смак сама річ, так і ім'ям своїм м'яко впливає на слух; *acre* "гостре" в обох випадках жорстко; *lana* "шерсть" і *vepres* "терн" – якими є для слуху слова, такими є і самі предмети для дотику. Подібну співзвучність відчуття речі з відчуттям звуку стоїки вважають за колиску слів" [Античные теории 1936, 72]. Інший спосіб появи нових слів – перенесення давніх слів на нові предмети: слово *piscina* "басейн" походить від *piscis* "риба", бо саме у воді живуть риби. Слова можуть з'являтися й на основі контрасту: темний *lucus* "гай" від *lucet* "світить", *bellum* "війна" від *bella* "прекрасна" [Якушин 1984, 39–40].

Автобіографічну "Сповідь" Августина, що присвячена динаміці становлення людської особистості з її кризами й переломами, згадує Данте в "Бенкеті": "Другий випадок: коли розмова про самого себе приносить як настанова велику користь іншим; цей доказ і примусив Августина говорити про самого себе у своїй "Сповіді", бо зразкове і повчальне перетворення його життя з негарного в гарне, з гарного – в краще, а з кращого – у найкраще не могло не бути кращим тому свідченням" [Данте 1968, 115]. Трактат Августина "про град божий", присвячений містичному осмисленню історії, написаний під впливом розграбування "Вічного Міста" готами 410 р. н.е., став джерелом для Данте при викладенні ним у "Про народне красномовство" легенди про вавілонську вежу, що привело, на його думку, до "змішування мов". Аврелій Августин говорить про велетня Немврода (який царював на землі Сенаар, поломок Хама, великий мисливець, звук його рога і чув Данте по дорозі до криниці) як про керівника бунтівників, будівельників вежі, а в грецькій, церковнослов'янсь-

кій і латинській (Вульгата) версіях Біблії Немврода не названо гігантом і не приписується йому в цих перекладах першість над будівельниками вавилонської вежі [Данте 1968, 570]. Данте помістив Немврода в самі глибини пекла:

*До мене ж: "– Це Немврод. Свою вину
Він зна. Через діла його нікчемні
Ми маєм в світі мову не одну.
Та годі з нас: розмови з ним даремні,
Бо як йому нікого не збагнуть,
Так і його слова для інших темні"*
("Пекло", XXXI, 76–81).

У "Божественній комедії" Немврод говорить мовою, зрозумілою лише йому одному, і сам не розуміє чужої мови, хоча було багато спроб надати словам Немврода "*Рáфель маї амеб ізабі альмі!*" того чи іншого значення [Данте 1976, 587]. Про покарану на землі пиху Немврода згадує Данте і в "Чистилищі":

*Впізнав Немврода, що з сумним лицем
Глядить на сennaарців гордовитих
Під вежею з нескінченим вінцем.*
("Чистилище", XII, 34–36).

Відомо, що з біблійним ученням пов'язана теорія моногенезу – вчення про походження всіх мов світу від однієї мови, її підтримував видатний український мовознавець О.С. Мельничук, гіпотезу божественного чи інопланетного походження мови як найвірогіднішу подає М.П. Кочерган [Кочерган 2000, 44]. Проблемі походження мови присвятив свою відому працю "Як виникла людська мова" М.Я. Калинович: "Питання про те, де виникла людська мова, рівнозначне питанню про місце виникнення людського суспільства. Стародавні легенди виводили всіх людей від однієї людської пари, що нібито жила в певній місцевості. За Біблією, такою парою були Адам і Єва, а цією місцевістю був Едем, рай, пов'язуваний біблійною традицією з Месопотамією. Староіндійські легенди прабатьківщиною людства називають острів Цейлон" [Калинович 1946, 22–23].

Особливо багато посилань на Августина в "Монархії", де Данте полемізує з "отцем церкви", обстоюючи ідеал всесвітньої монархії як єдиної законної і справедливої влади, що може забезпечити людству справжню свободу, а римський народ має бути носієм ідеї всесвітньої монархії. "Для Августина Рим – утілена державність, а держава – велика зграя розбійників, що за своєю суттю не відрізняється від менших зграй. Владу свою Рим отримав насиллям і приречений на загибель разом із язичницьким світом як його найбільше втілення", – зазначає О.Л. Доброхотов [Данте 1999, 15]. Згадаємо, що і в "Божественній комедії" на кожному кроці постають образи і поняття християнського вчення в тісній єдності з елементами античної міфології, надаючи язичницьким текстам багатозначності.

Синтез античного знання з новими реаліями перемагаючого християнського світогляду здійснили Марціан Капелла та Боецій концепцією *septem artes liberales* (семи вільних мистецтв), до складу яких увіходили грамати́ка, ритори́ка й діалекти́ка, які стали називатися "трюхпуттям" (*trivium*). У ньому було сконцентроване власне гуманітарне знання. "Трюхпуттю" до певної міри протиставлялися наступні

чотири мистецтва, що складали "чотирьохпуття" (*quadrivium*): арифметика, геометрія, астрономія, музика, що подавали знання, які переважно стосувалися природи. Відзначимо, що в Стародавньому Римі *artes liberales* називалися взагалі заняття наукою й мистецтвом, не пов'язані з професійною діяльністю, тобто розумова праця, якою могли займатися лише вільнонароджені громадяни. У "Божественній комедії", яку справедливо літературознавці називають синтезом середньовічної культури і прологом культури Ренесансу, герой постійно отримує передбачення майбутнього, оцінює сучасні йому події, при цьому наявні й неодноразові спогади Данте-автора про минуле. У часи Данте *septem artes liberales* становили основу вищої освіти:

*Під благородний замок ми прийшли,
Який сім раз оточували стіни,
Й джерельні води навкруги текли.
Долаючи, мов суходіл, струмини,
Дістались двору ми крізь сім воріт
І вздріли свіжу зелень луговини,
В очах у мешканців горів привіт,
У постатях ласкава сяла милість,
А в тихій мові – лагідності світ.
(Пекло, IV, 106–114).*

"Останній римлянин" Боецій, автор славнозвісного трактату "Розрада від філософії", став провідником античної логіки за Середньовіччя, вніс істотний внесок у створення латинського словника логічних термінів. "Великий Данте постійно звертався до Боеція. Його "Нове Життя" побудовано за принципом "Розради", а в "Бенкеті" – сімнадцять ремінісценцій із неї, ідеї "Розради" розвиваються і в "Божественній комедії", де Франческа да Ріміні, оповідаючи про своє трагічне кохання, цитує Боеція, а сам поет спирається на його концепцію долі і світобудови, де поява Беатріче, опоетизованої мудрості, нагадує появу Філософії у творі Боеція" [Уколова 1989, 70]. У "Божественній комедії" Боеція згадано в десятій пісні "Раю" разом із відомим англійським церковним письменником Бедою Високоповажним, автором простих копій граматики Доната з невеличкими авторськими вкрапленнями в першу з них ("Ars Minor"), що стосуються дидактичних моментів [История лингвистических учений 1985, 67] та Ісидором Севільським – іспанським богословом та енциклопедистом, автором славнозвісних "Етимологій", які широко використовували як енциклопедію в період раннього середньовіччя [Левицкий, Боронникова 2005, 50]:

*А зараз думкою поглянь в просторі,
Від саява в сяєво, хвалам услід,
І в восьмому уздриши великі зорі.
Радіючи на благ найменший слід,
Душа свята облуду в світі злomu
Всім розкрива, хто терпить тьму обид.
Бо тіло, що її немає в ньому.
Лежить в Чельдавро, мученицька ж тінь
Блаженствує в спокої неземному.
Очима стрінься ще в вінку світінь*

*Із Ізидором, Бедою, Рішаром,
Який над людством став після видінь.
("Рай", X, 121-132)*

Середньовічні мовознавчі концепції теоретично ґрунтувалися на основі догматичного теоцентризму, який у цю епоху в Західній Європі був основною (і єдиною) філософською доктриною, проголошеною "отцями церкви" (Тертулліан, каппадокійці, Августин та ін.). Внаслідок універсальності середньовічної філософської парадигми мова тогочасної церкви й науки теж була єдиною – латинською – навіть давньогрецька перестала виступати об'єктом вивчення, про що свідчить приказка того періоду – *Graecum est, non legitur*, тобто "Це грецькою, не читається". Латину опановували з дидактичною метою за найвідомішими давньоримськими граматики – *"Ars minor"* і *"Ars maior"* Елія Доната та *"Institutiones grammaticae"* Прісціана, в яких просто й водночас усеохоплююче описано фонетику, орфографію, морфологію й синтаксис латинської мови; при цьому дескриптивним еталоном стала дещо видозмінена система александрійської граматики. Поширення саме цих праць пояснюється як чіткою системністю викладу, так і тим, що Донат був наставником одного з "отців західної церкви" Ієроніма Блаженного (бл. 340-420) – перекладача Біблії латинською мовою й доповнювача історико-церковної хроніки Євсевія Кесарійського. До нашого часу дійшло більше тисячі списків-копій граматики Прісціана, а ім'я "Донат" (граматичні настанови якого написано в популярній формі запитань і відповідей) стало за Середньовіччя синонімом слова "граматика" [Лучканин 2004, 15]. Серед поширених в Італії XIII ст. трактатів про поезію один так і називався – *Donatz provensals* ("Провансальський Донат").

Як відзначає сучасний французький дослідник П'єр Антонетті, у часи Данте "проходження курсу в граматичній школі займало від двох до трьох років і поділялося на два цикли. Перший був присвячений вивченню граматики Доната. Другий цикл був передбачений для вивчення книги Прісціана" [Антонетті 2004, 226]. Через те й не дивно, що Донат згаданий у "Божественній комедії" генералом францисканського ордену Джованні Бонавентурою з Баньйореджо, одним із найвідоміших містиків свого часу, серед дванадцяти вогнів у своєму вінку, поряд з Аврелієм Августиним, Петром Іспанським, Іоанном Златоустом, Ансельмом Кентерберійським:

*Поглянь, я дух живий Бонавентури
Із Баньйореджо; службу ніс у лад,
Не важаючи на лівий зиск понурий.
От Августин з Ілюмінатом вряд,
З мотуззям первістки із стада того,
Що їм, вбогеньким, бог надав розрад.
Тут і Гуго од Віктора святого
З Петром Їдцем, з Іспанським теж Петром,
Що дав дванадцять книг ума земного.
Натан-пророк тут, тут і Хризостом
(Що значить Златоуст), Ансельм з Донатом,
Який відомий видатним трудом.
("Рай", XII, 127–138).*

Знання латинської граматики й правил античного віршування в освіченому середовищі Італії і серед учених візантійців трималося ще на значній висоті на початку VI ст., бо саме в цей час жив вищезгадуваний найвизначніший латинський грамастик давнини – Прісціан. Він займався також математикою й теорією віршування. Він порівнював латинську граматику з грецькою й щедро ілюстрував свій трактат прикладами з класичних авторів. Виклад його вирізняється ясністю, мова може посперечатися з мовою найкращих письменників класичної давнини. До недоліків Прісціана слід віднести повтори, деяку непослідовність викладу й суперечності. Його етимології, як і в більшості авторів його часу, значною мірою фантастичні. Він мав нахил до створення форм за аналогією, які в реальній мові не існували. Данте помістив Прісціана у пекло за содомітський гріх (тут же перебуває й учитель Данте Брунетто Латіні, теж через те саме "насилля над природою"), але високо поцінований Данте як науковець-книжник:

*Тож знай: тонзурники всі немалі,
Вони й письменні вельми, й вельми славні
Були в гріхах тих самих на землі.
Прісціан в юрбі цій непоправній...
("Пекло", XV, 106–109).*

Як переконливо доводить П. Антонетті, "Донат і Прісціан були надійним вступом до латинської мови й давньоримської літератури, із їхніх книжок здобув Данте перші уявлення про латинську мову й латинську літературу".

В статье определяются исторические предпосылки формирования лингвистической концепции Данте. Делается попытка оценить средневековое языкознание как своеобразный этап в развитии общей лингвистики, осмыслить его как целостное историческое явление, которое влияло на лингвистические процессы Европы тех времен. Данте жил на границе двух эпох – Средневековья и Возрождения, что ярко отразилось в его творчестве.

Ключевые слова: *средневековое языкознание, эпоха Возрождения, лингвистическая концепция Данте.*

The article is aimed to find out historical pre-conditions of forming of linguistic conception of Dante. An attempt to estimate medieval linguistics as original stage in development of general linguistic is made. Dante is looked upon as the integral historical phenomenon which influenced on the linguistic processes of Europe. Dante lived just on the line of two epochs – Middle Ages and Renaissance. He was an Artist of the transitional period, what is brightly reflected in his work. Dante became a kind of systematizator of all medieval lingvophilosophical and grammatical ideas, which influenced a lot all history of linguistics.

Key words: *medieval linguistics, Renaissance, linguistic conception of Dante.*

Література:

1. Амирова Т.А. Очерки по истории лингвистики / Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1975. – 559 с.
2. Антонетти П. Повседневная жизнь Флоренции во времена Данте / Пьер Антонетти. [Пер. с франц. И предисл. В.Д. Балакина]. – М.: Молодая гвардия, 2004. – 287 с.
3. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: Академія, 2008. – 240 с.
4. Березин Ф.М. История лингвистических учений: учебник для филол. спец. вузов / Ф.М. Березин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1984. – 319 с.
5. Голенищев-Кутузов И.Н. Данте и Предвозрождение / И.Н. Голенищев-Кутузов // Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. – М.: Наука, 1967. – С. 46–85.

6. Данте А. Божественна комедія. Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка / Данте Аліг'єрі. – К.: Дніпро, 1976. – 680 с.
7. Данте А. Малые произведения [Перевод]. / [Изд. подготовил [и примечания составил] И.Н. Голенищев-Кутузов]. – М.: Наука, 1968. – 651 с. (АН СССР. Литературные памятники).
8. Данте Алигьери. Монархия / [Пер. с ит. В.П. Зубова. Вступ. ст. А.Л. Доброхотов]. – М.: КА-НОН-пресс, кучково поле, 1999. – 192 с.
9. Жлуктенко Ю.О. Михайло Якович Калинович / Ю.О. Жлуктенко. – К.: Наук. думка, 1991. – 76 с.
10. Зеленько А.С. 3 історії лінгвістичних учень: посібник для студентів, магістрантів й аспірантів філол. спец-тей / А.С. Зеленько. – Луганськ: Альма Матер, 2002. – 226 с.
11. История лингвистических учений. Древний мир. – Л.: Наука, 1980. – 258 с.
12. История лингвистических учений. Средневековая Европа. – Л.: Наука, 1985. – 288 с.
13. История лингвистических учений. Позднее средневековье. – СПб.: Наука, 1991. – 263 с.
14. Калинович М.Я. Як виникла людська мова / Михайло Якович Калинович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. – 24 с.
15. Кобилянський Б.В. Короткий огляд історії мовознавства / Б.В. Кобилянський. – К.: Рад. школа, 1964. – 153 с.
16. Ковалик І.І. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки: навч. посібник / І.І. Ковалик, С.П. Самійленко. – К.: Вища шк., 1985. – 216 с.
17. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: учеб. пособие / Н.А. Кондрашов. – М.: Просвещение, 1979. – 224 с.
18. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник / Михайло Петрович Кочерган. – К.: ВЦ "Академія", 2000. – 368 с.
19. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник / Михайло Петрович Кочерган. – К.: Видавничий центр "Академія", 2003. – 464 с.
20. Левицкий Ю.А. История лингвистических учений: учеб. пособие / Ю.А. Левицкий, Н.В. Боронникова. – М.: Высш. шк., 2005. – 302 с.
21. Лучканин С.М. Нариси з історії класичної філології: навч. посібник для магістрантів і студентів спеціальності "класична філологія" / С.М. Лучканин. – К.: Наук. світ, 2004. – С. 194–199.
22. Ольховиков Б.А. Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания. Становление и эволюция канона грамматического описания в Европе / Б.А. Ольховиков. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1985. – 280 с.
23. Причепій Є.М. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А.. – К.: ВЦ "Академія", 2001. – 576 с.
24. Семчинський С.В. Трактат Данте: про мову чи про красномовство? / С.В. Семчинський // Мовознавство. – 1986. – №5. – С.58–63.
25. Собуцький М.А. Мовна ситуація західноєвропейського середньовіччя в аспекті мовно-культурної взаємодії: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. доктора філол. наук 10.02.15 "Загальне мовознавство" / М.А. Собуцький. – К., 1999. – 32 с.
26. Собуцький М.А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя / М.А. Собуцький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 208 с.
27. Степанова Л.Г. Итальянская лингвистическая мысль XIV-XVI веков (от Данте до Позднего Возрождения) / Л.Г. Степанова. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. – 504 с.
28. Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство: історія лінгвістичних учень: навчальний посібник / Г.М. Удовиченко. – К.: Вища шк., 1980. – 216 с.
29. Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья / В.И. Уколова. – М.: Наука, 1989. – 320 с.
30. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка / Б.В. Якушин [Отв. ред. Г.В. Степанов]. – М.: Наука, 1984. – 137 с.